

De rubriek lopend onderzoek heeft een tweeledig doel. Enerzijds wil zij het lopende kwalitatieve onderzoek dat op diverse plaatsen in Nederland en België plaatsvindt, 'etaleren'. Anderzijds hoopt zij door een afwisselende thematische- of disciplinaire benadering de lezers te informeren en inspireren; mogelijk zelfs tot het aangaan van een dialoog of discussie in KWALON-verband.

Ditmaal een bijdrage vanuit de theologische wetenschap. Toke Elshof beschrijft hoe zij is gekomen tot het gebruik van de Franse semiotiek voor de registratie en analyse van de verschillende uitingen van drie generaties respondenten, in haar onderzoek naar wat in hun leven zou kunnen gelden als 'heilig'.

Voor vragen en aanmelding van bijdragen voor deze rubriek kan men zich wenden tot Esther Backbier. E-mail: e.backbier@hetnet.nl.

Hoe te spreken over het 'heilige'?

Toke Elshof

Vanaf het voorjaar van 2001 werk ik in opdracht van het Aartsbisdom Utrecht aan een onderzoek naar de plaats en de betekenis van het katholieke geloof in families. De families die worden onderzocht, zijn in meer of in mindere mate kerkelijk betrokken. In deze families interview ik telkens een grootouder, een ouder en een kleinkind. Dit onderzoek wordt begeleid vanuit de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht.

Dit artikel gaat in op de betekenis van lichamelijke en emotionele uitingen in deze interviews. Daarnaast wordt de ruimte besproken die de Franse semiotiek biedt om aan deze uitingen aandacht te besteden.

Een onderzoek naar betekenisvormgeving in het leven

Met behulp van diepte-interviews zoek ik allereerst naar datgene wat in het leven van de respondenten van het allergrootste belang is; naar datgene wat van 'heilige' betekenis is. Te denken valt dan bijvoorbeeld aan zaken als gezondheid, huwelijk, kinderen en aan waarden als vrijheid, autonomie, liefde. Hoewel deze binnenwereldlijke zaken en waarden geen godsdienstige lading (hoeven te) hebben, kunnen zij toch van sacrale, ultieme betekenis zijn in het leven; in dit 'heilige' is dan sprake van de zogenaamde onzichtbare religiositeit (Luckmann, 1990). Met betrekking tot dit 'heilige' in het dagelijks leven wil ik onderzoeken of het katholieke geloof, zoals dat door de respondenten beleefd wordt, van betekenis is en op welke manier.

Vervolgens ga ik na, zowel bij dit 'heilige' alsook bij de betekenis die het katholieke geloof krijgt, of er sprake is van trajecten. Zijn er overeenkomsten of een rode draad die telkens weer opnieuw een rol spelen? Die trajecten zoek ik op twee gebieden: familiegebonden en generatiegebonden. Tot slot onderzoek ik of kerkelijke betrokkenheid van invloed is op datgene wat als 'heilig' geldt en op de betekenis van het katholieke geloof in het leven.

In feite ben ik op zoek naar waardeoriëntaties die doorklinken in het handelen van mensen; dit handelen beschouw ik als de gestalte van een visie. Binnen de praktische theologie ligt dit onderzoek dan ook in de lijn van de hermeneutische benadering (Dingemans, 1996, p. 48-49). Eigen daaraan is het zoeken naar motieven die aan het handelen ten grondslag liggen; in de hermeneutische benadering ligt de nadruk op de interpretatie van het handelen.

In mijn onderzoek zijn twee niveaus van interpretatie aan de orde. In de eerste plaats gaat het om de interpretatie door de respondenten. Ik wil achterhalen van welke religieuze waardeoriëntatie het handelen in de beleving van de respondenten een vormgeving is. In tweede instantie wordt in de analyse van de interviews dit handelen en deze betekenisgeving door mij geïnterpreteerd.

Het interview: een moment van betekenisvormgeving

Een voordeel van het interviewen als methode is dat de respondenten vanuit hun eigen perspectief herinneringen, gebeurtenissen uit hun levensverhaal, reflecties, opvattingen, et cetera, ter sprake brengen. Elk interview is echter een momentopname in de omgang van de respondent met vragen van zin en betekenis; een omgang die door het onderzoek wordt gestuurd. Een ander kenmerk van het interview is dat de respondent in datgene wat ter sprake komt een bepaalde kleur aan de realiteit geeft; deze wordt als het ware herschapen. Dat gebeurt met behulp van de taal; het is in het verwoorden en daarmee in het (her)scheppen van de werkelijkheid dat de respondent betekenis produceert (Nijhof, 2000). Betekenis komt vaak zoekend tot stand. Zo kan het gebeuren dat tijdens het interview de beschreven situaties op een nieuwe manier worden belicht, en dat nieuwe inzichten ontstaan. Dan wordt moeizaam gezocht naar woorden die aansluiten bij wat men wil uitdrukken, of er vallen stiltes. Het is dus ook eigen aan interviews dat meer uitingsvormen dan de strikt verbale een rol spelen. Op diverse wijzen spelen emotionaliteit en lichamelijke een rol. Er kunnen bijvoorbeeld grote verschillen zijn in de wijze waarop gesproken wordt en het vertellen of het zwijgen kan gepaard gaan met gebaren en gezichtsuitdrukkingen.

Ik ben mij gaan afvragen of deze emotionele en lichamelijke uitingen die het spreken als het ware begeleiden en vormgeven, voor mijn onderzoek van

belang zouden kunnen zijn. Een eerste aanwijzing vormde een studie van Portelli (1992) die stelt dat in verhouding tot het gesproken woord, geschreven tekst relatief objectief en oppervlakkig is. Nuances op het gebied van tempo, intonatie en hoogte verdwijnen namelijk. Dat vormt met name een probleem in het zoeken naar wat precies bedoeld wordt in verhalen van mensen die over een minder grote woordenschat beschikken; de nuances in de manier van spreken die op tape hoorbaar zijn, zijn in de transcriptie verdwenen. Dit belang van aandacht voor de manier van spreken wordt ook beklemtoond in het onderzoek door Gorashi (2002) naar levensverhalen van Iraanse vluchtelingen vrouwen. Met name rondom thema's die het onbeschrijflijke en het onbegrijpelijke raken, zijn lichamelijke en emotionele uitingen van groot belang om aangereikte betekenissen op het spoor te kunnen komen; huilen en zwijgen zijn dan vaak het meest veelzeggend.

Omdat mijn onderzoek gericht is op religieuze betekenisgeving en op de vormgeving daarvan, is aandacht voor andere dan verbale uitingen ook van belang; het gaat om een gebied waar het onbeschrijflijke en het onbegrijpelijke per definitie deel van uitmaken. Naast de eventuele generatiegebonden (Aalten, 1995) of zuilgebonden (Maas & Ziebertz, 1997; zie ook Elshof & Maas, 2002) moeite om met vragen van zingeving en religie op een reflexieve en verbale wijze om te gaan, speelt een rol dat religiositeit per definitie niet beperkt is tot de dimensies van het bewuste, het cognitieve, het rationele en het verbale. Juist religieuze betekenisgeving kan in andere dan strikt verbale uitingen vorm krijgen. Naast het spreken, geven ook emotionele en lichamelijke uitingen zicht op de betekenissen die, al dan niet bewust, tijdens het interviewen worden aangereikt. Bovendien wijzen beide dimensies – het spreken en de vormgeving van dit spreken – gezamenlijk op breukmomenten in dit proces van betekenisverlening tijdens het interviewen.

Aandacht voor deze beide dimensies is van groot belang omdat precies in de vormgeving van het spreken ook familie- of generatiegebonden trajecten in het geding kunnen zijn. Deze trajecten zouden een rol kunnen spelen in datgene waar geen woorden voor zijn, in datgene wat woede, vreugde of verdriet wekt, en ook in de momenten van zoeken, onzekerheid en onwetendheid. Aandacht voor zowel het spreken alsook voor de vormgeving van het spreken is daarom bijzonder relevant met het oog op mijn onderzoeksvraag.

Het is wenselijk om ook in de analyse van de interviews aandacht te hebben voor deze beide dimensies, waarbinnen betekenis vorm krijgt. Ik heb daarom gezocht naar een methode waarmee datgene wat op het eerste niveau van interpretatie als betekenisvol wordt aangereikt, op het tweede niveau een rol kan spelen.

De analyse van deze betekenisvormgeving

Voor de analyse van het interviewmateriaal ben ik te rade gegaan bij een wetenschappelijke discipline die zich bezighoudt met betekenisvormgeving: de Franse semiotiek (Lukken & Maas, 1996, p. 8-31). Uitgangspunt van de Franse semiotiek is dat menselijke communicatie niet mogelijk is zonder de bemiddeling van taal. Daarbij wordt echter niet alleen gedacht aan strikt verbale, maar ook aan niet-linguïstische vormen zoals gedrag en lichaamstaal. In elke communicatie komen diverse 'talen' samen. Ook in interviews bemiddelen niet-linguïstische talen in de communicatie; ook in die talen reiken respondenten signalen aan. Ook de semiotische opvatting dat het in de studie van linguïstische en niet-linguïstische objecten niet gaat om het opdiepen van betekenissen als zodanig, maar om de vraag hoe betekenissen totstandkomen en vorm krijgen was behulpzaam. Deze dynamische en procesmatige benadering is met name voor interviews van belang, omdat daar een proces van zoeken naar woorden en naar andere uitingen gaande is.

Vanuit deze inzichten heb ik gezocht naar een manier om de taal van het lichaam en van de emotie in het transcriberen van de interviews op te nemen. Allereerst heb ik daartoe tijdens het interviewen notities gemaakt van de uitingen die niet op de band weergegeven kunnen worden. Zij krijgen, tussen haken afgedrukt, in het transcript een plaats. Het gaat om gebaren, houdingen ten opzichte van elkaar aan tafel, manieren van kijken, et cetera. Bovendien krijgen diverse nuances in de verbale uitingen waarvan de bandopname melding maakt, een plaats in de transcriptie. Het gaat om nuances in spreektempo (zwijgen, stotteren, snel spreken), in toonhoogte (een hoge dan wel zware stem), in articulatie (mompelend, duidelijk, et cetera), in volume (zacht of hard), en om overgangen tussen streektaal en algemeen beschaafd Nederlands. Dat gebeurt door woorden vet of onderstreept af te drukken, door punten te gebruiken die op pauzes wijzen, en door gegevens tussen haakjes weer te geven. Ook nuances in klank en intonatie (verdriet, boosheid, et cetera) worden tussen haken afgedrukt. Deze manier van transcriberen is een poging om recht te doen aan het procesmatige karakter van betekenisvormgeving, door signalen over de vormgeving van het spreken in de transcriptie op te nemen.

Tot slot kan de semiotiek ook bij de analyse van de transcripties behulpzaam zijn. Binnen een nieuwere tak die zich richt op het onderzoek naar de enunciatie (Lukken & Maas, 1996) wordt het semiotische instrumentarium verder ontwikkeld en verfijnd teneinde het wordende karakter van menselijke uitingen nauwkeuriger te kunnen bestuderen. Voor de analyse van mijn transcripties, die uitdrukkelijk melding maken van de procesmatige kant van de betekenisvormgeving, biedt deze ontwikkeling perspectief.

Samenvattend

De Franse semiotiek reikt een theoretisch kader en een instrumentarium aan waarmee andere talen dan de linguïstische als betekenisvol kunnen worden begrepen en geanalyseerd. Daartoe heb ik in de transcriptie van de interviews de lichamelijke en emotionele uitingen opgenomen. Zo kan een breed scala aan betekenissen die aangereikt zijn op het eerste niveau van interpretatie (het interview), worden betrokken op het tweede niveau van interpretatie; de analyse van de interviews.

Literatuur

- Aalten, A. (1995) *Onvoltooid zelfbeeld: Enkele opmerkingen over het gebruik van levensverhalen van jonge mensen*. In: Comenius, Wetenschappelijk forum voor opvoeding, onderwijs en cultuur 15, themanummer 'Identiteit en biografie', 1995(3), 318-333.
- Dingemans, G. (1996) *Manieren van doen. Inleiding tot de studie van de praktische theologie*. Kampen: Kok.
- Elshof, T. & J. Maas (2002) *Gezinscatechese, een (on)mogelijkheid? Een veldrapportage*. In: *Rondom Gezin* 23, 2002/3, 135-150.
- Gorashi, H. (2002) *Huilen, schrikken, lachen, kortom, meereizen met de ander. De meerwaarde van levensverhalen binnen sociaal wetenschappelijk onderzoek*. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29, themanummer 'Levensverhalen', 2002/1, 59-72.
- Luckmann, Th. (1990) *Shrinking transcendence, expanding religion. Sociological analysis* 50(2), 127-138.
- Lukken, G. & J. Maas (1996) *Luisteren tussen de regels. Een semiotische bijdrage aan de praktische theologie*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Maas, J. & H.-G. Ziebertz (1997) *Over breukvlakken en bruggenhoofden. Religieuze opvoeding in het gezin. Tijdschrift voor Theologie* 37, 384-404
- Nijhof, G. (2000) *Levensverhalen. Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Portelli, A. (1992) *What makes Oral History Different*. In : *Portelli A., The Death of Luigi Trastulli, Form and Meaning in Oral History*. New York: State University of New York Press, 45-59.